

Лекція 3. Річкові наноси. Руслові процеси. Термічний і криговий режими річок

Мета лекції: ознайомлення з видами річкових наносів, засвоєння характеристик руху річкових наносів, ознайомлення із мікроформами, мезоформами та макроформами річного русла, засвоєння кількісних характеристик термічного і кригового режиму річок.

План

1. Характеристики, класифікація річкових наносів.
2. Рух річкових наносів.
3. Руслові процеси, їх типізація. Мікроформи, мезоформи та макроформи річного русла.
4. Термічний і криговий режими річок.

1. Характеристики, класифікація річкових наносів. Річкові наноси – це тверді частинки, що переносяться потоком та утворюють руслові та заплавні відкладення. Наноси, що складають дно річки, називаються донними відкладеннями або алювієм.

Важливими характеристиками наносів являються: геометрична крупність D , мм; гідравлічна крупність w , мм/с, мм/хв; густина ρ , кг/см³ (наприклад $\rho_{\text{піска}} = 2650$ кг/м³); густина відкладень $\rho_{\text{відкл}}$, кг/м³ (густина мулових відкладень 500-1000 кг/м³, піщаних - 1500-1700 кг/м³, змішаних - 1000-1500 кг/м³);

- концентрація наносів:

$$S = \frac{m}{V} \left[\frac{\text{г}}{\text{м}^3}, \frac{\text{кг}}{\text{м}^3} \right] \quad (1)$$

де m – маса наносів, г, кг; V – об'єм наносів, м³.

За геометричною крупністю наноси поділяють на наступні фракції: глина, мул, пил, пісок, гравій, галька, валуни.

2. Рух річкових наносів. Із загальної кількості частина наносів переноситься водами річок у завислому стані, а частина перетягується по дну. В залежності від цього річкові наноси поділяються на завислі і донні.

Завислі наноси. Відрив частинок наносів від дна зумовлений підйомною силою $F_{\text{п}}$, яка виникає внаслідок несиметричного обтікання їх потоком. Крім підйомної сили в потоці існує і лобова сила $F_{\text{л}}$, яка діє на грань частинки, що повернута проти течії. Швидкість, з якою тверді частинки рівномірно опускаються в стоячій воді на дно, називається гідравлічною крупністю (мм/с).

Завислі наноси переносяться у товщині річного потоку при умові:

$$U_z^e \geq w, \quad (2)$$

де U_z^e – вертикальна складова вектора швидкості течії; w – гідравлічна крупність наносів.

Наноси, крупність яких перевищує 1,5 мм, осаджуються з підвищеними швидкостями, тобто їх рух характеризується турбулентним режимом. Взаємозв'язок між гідравлічною та геометричною крупністю визначається рівнянням:

$$w = k \sqrt{\frac{g(\rho_n - \rho_e)D}{\rho_e}},$$

(1.14)

де ρ_n , ρ_e – питома вага наносів та води відповідно, кг/м³; k – коефіцієнт, який залежить від форми частинок.

Процес осадження наносів, крупність яких менше, ніж 0,15 мм, характеризується ламінарним режимом:

$$w = \frac{g(\rho_n - \rho_e)D^2}{18 \cdot \rho_e \cdot \nu}, \quad (3)$$

де ν – кінематичний коефіцієнт в'язкості.

Наноси крупністю 0,15-1,5 мм характеризуються перехідним режимом падіння.

Донні наноси. Наноси, гідравлічна крупність яких перевищує вертикальну складову швидкості течії, опускаються на дно річки і стають донними. Вони переміщуються по дну річки шляхом повзання, перекатування, сальтацією (стрибокподібно).

Між масою частинок, які переміщуються по дну, і швидкістю, при якій ці частинки рухаються, існує залежність, названа законом Ері:

$$M = A \cdot V^6, \quad (4)$$

де M – маса частинок; V – швидкість руху; A – постійний коефіцієнт.

Якщо швидкості потоків рівнинного та гірського характеру мають, наприклад, співвідношення 1:3, то вага донних частинок, які переносяться потоком, буде приблизно у співвідношенні 1:729.

Транспортуюча здібність потоку ($R_{тр}$) - це гранична сумарна витрата наносів, які в даних умовах переносить річка:

$$R_{mp} = k \frac{V^3}{gh_{cp} \omega} Q = S_{mp} \cdot Q, \quad (5)$$

де $S_{тр}$ - мутність, що відповідає транспортуючій здібності потоку; Q – витрата води; ω - середня гідравлічна крупність.

3. Руслові процеси, їх типізація. Мікроформи, мезоформи та макроформи річного русла. Руслові процеси - це постійні зміни морфологічної будови річного русла і заплави, які обумовлюються дією течії.

Руслові утворення – це накопичення наносів, які створюють форми рельєфу річного русла та заплави різного розміру: мікро-, мезо-, макроформи.

Мікроформи - донні гряди за розміром менші, ніж глибина русла. Мезоформи - гряди, які дорівнюють поперечним розмірам русла (річкові перекати, осередки, невеликі острова). Макроформи - крупні однорідні ділянки річного русла, які представлені прямолінійними ділянками, звивинами, меандрами.

При підвищенні витрати наносів уздовж русла ріки відбувається розмив русла (ерозія); при зменшенні витрат наносів - намив (акумуляція наносів). При умові $R > R_{тр}$ має місце відкладення наносів або намив дна; при $R < R_{тр}$ – дно розмивається.

4. Термічний і криговий режими річок. Сезонні зміни температури води: взимку крига має температуру приблизно 0°C. Температура води змінюється із зміною температури повітря, але з відставанням, максимальна температура

води завжди менша максимальної температури повітря. Максимальна температура води буває в липні-серпні (25-34°C). Восени води річок віддають акумульоване тепло в атмосферу.

Добові зміни температури теж відстають від зміни температури повітря. Мінімальна температура води в ранкові години, максимальна - о 15⁰⁰-17⁰⁰ години. На великих ріках добова різниця температур складає 1-2⁰ С. В цілому ж на малих річках добові коливання температури води більші, ніж на великих.

Зміни у просторі. Так для великих річок, які течуть з півдня на північ, характерні великі контрасти між температурою поверхні. В літній період зменшується температура води в річках, розташованих нижче водосховищ, що пояснюється надходженням у нижній б'єф гідровузлів глибинних вод із водосховищ. Температура взимку може підвищуватись у місцях скиду стічної води.

Льодовий режим річок – це зміна в часі процесів виникнення, розвитку і руйнування льодових утворень. В льодовому режимі замерзаючих річок виділяють 3 фази: замерзання, льодостав і скресання.

Кригові явища починаються при нульовій температурі. У початковій фазі утворюється "сало", тобто шматки крижаної плівки, які пливуть за течією. "Сало" зберігається на протязі 3-8 діб. Одночасно біля берегів, де швидкість течії менша, утворюються "забереги" - вузькі нерухомі смужки тонкого льоду. На річках України забереги з'являються спочатку на північному сході (у другій декаді листопада), на заході, півдні – на початку грудня. У випадку переохолодження річної води і наявності ядер кристалізації утворюється внутрішньоводний лід. Якщо його утворення відбувається на дні, він називається донним льодом. Накопичення внутрішньоводного льоду в середині потоку називається шугою. Осінній кригохід продовжується 10-12 днів, для малих річок його тривалість складає 7 днів. Закупорка русла льодовою масою називається зажором. Іноді утворюються затори при закупоренні русла шматками криги, які рухаються.

Льодостав – це період, протягом якого на річках стоїть нерухомий льодовий покрив. Це також процес утворення суцільного льодового покриву. На початку льодоставу товщина льоду не перевищує 5...10 см, у лютому-березні збільшується до 30...60см, а річках північного сходу України досягає 80...135см.

Інтенсивність льодоходу (густина льоду) оцінюється в балах: на річках – за 10-бальною системою, на озерах і водосховищах – за 3-бальною. Тривалість весняного льодоходу в середньому складає 5...10 днів.

Скресання річок відбувається на початку весни, коли крига починає руйнуватися.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Як відбувається процес утворення річкових наносів?
2. Яким чином рухаються завислі наноси?
3. Яка залежність описується законом Ері?
4. Що представляють собою мікро-мезо- та макроформи річного русла?
5. Як змінюється температура води у водотоці на протязі доби, на протязі року, у просторі?